

În ajutorul perfecționării profesorului de istorie

ORAȘUL MEDIEVAL ÎN EUROPA APUSEANĂ

RADU MANOLESCU

Continuitate antică și geneză medievală timpurie. În evul mediu timpuriu, pe teritoriul fostului Imperiu roman de apus, evoluția orașelor s-a caracterizat, pe de o parte, prin continuitatea vieții urbane antice, iar pe de altă parte, prin declinul ei față de antichitate. Totodată, în unele regiuni periferice ale fostului Imperiu roman de apus, în care viața urbană fusese mai slab dezvoltată, a avut loc un proces de învioreare parțială sau de naștere a orașelor, iar în unele zone din Europa apuseană, centrală și nordică, în care în antichitate nu luaseră încă ființă orașe, a apărut viața orașenească.

Dintre toate provinciile fostului Imperiu roman de apus, continuitatea vieții urbane s-a păstrat în formele cele mai persistente în Italia, unde marea majoritate a orașelor din evul mediu are o origine antică. Îndeosebi în regiunile rămase sub stăpînirea sau sub influența Bizanțului, viața urbană a fost stimulată de contactele economice cu lumea bizantină, desfășurate în secolele VIII—X prin mijlocirea unor orașe portuare ca Veneția, Gaeta, Napoli, Amalfi, Salerno, Bari.

În Peninsula Iberică și mai cu seamă în Spania vizigotă, a existat de asemenea o puternică continuitate a vieții orașenești. Din primele decenii ale secolului al VIII-lea, continuitatea orașenească a avut loc în condițiile instaurării stăpînirii arabe, datorită căreia viața economică a peninsulei s-a desfășurat în strînsă legătură cu cea a califatului arab.

În Galia francă, continuitatea vieții urbane a fost mai intensă în regiunile sale meridionale și centrale, unde influența romană s-a păstrat mai puternică decît în cele nordice. Totodată, în condițiile înviorării vieții economice din regiunile nordice ale Galiei, aici au luat naștere cîteva orașe portuare, ca Quentovic, la gura rîului Canche, la sud de Boulogne sau Dorestad, la confluența rîului Lek cu Rinul.

În Germania, evoluția orașelor a cuprins două zone distincte. În regiunile de pe valea Rinului și de pe cursul superior și mijlociu al Dunării, unde se află orașe de origine romană (Köln, Bonn, Mainz, Worms, Speyer, Augsburg, Regensburg, Viena), a existat o continuitate între orașul antic și cel medieval. În regiunile de la est de Rin și de la nord de cursul superior și mijlociu al Dunării, orașele sînt de origine medievală. Aici începuturile vieții urbane au fost stimulate în secolele VII—IX de progresul economic și de construirea unor centre militare-administrative (castre, burguri) și religioase, mai ales episcopate, în jurul cărora au luat naștere așezări cu caracter mîșteșugăresc și comercial, care au constituit nucleele de formare a unor orașe medievale (Frankfurt-am-Main, Emden, Hamburg, Magdeburg etc.).

În Britania, orașele de origine romană, deși aflate în declin, au dăinuit și în epoca anglo-saxonă, continuitate care se oglindește, în afară de atestări scrise

sau arheologice, și în păstrarea în numele lor a sufixelor *chester* și *cester*, transmise din termenul latin *castrum*, prin forma anglo-saxonă de *ceaster*. Totodată, pentru unele orașe de origine romană și mai ales pentru cele de origine medievală anglo-saxonă se folosea termenul germanic de *burh*, similar celui german de *burg*.

În țările scandinave, orașele au luat naștere în ultimele secole ale mileniului I, ca urmare a progresului economic, îndeosebi a intensificării schimburilor comerciale. În sudul peninsulei Iutlanda s-au format, la capetele istmului Schleswig, orașele portuare Hollingstedt și Haithabu, care mijloceau contactele comerciale dintre Marea Baltică și Marea Nordului, iar în Suedia — Helgö, Birka și Sigtuna, situate în insulele lacului Mälär, din vecinătatea Stockholmului.

În concluzie, pe teritoriul fostului Imperiu roman de apus a existat în evul mediu timpuriu o continuitate, în ansamblu, între orașul antic și cel medieval, mai pronunțată în Italia, Peninsula Iberică, Galia și mai atenuată în Germania renană și dunăreană și în Britania anglo-saxonă, astfel încît „putem vorbi mai degrabă de o epocă de tranziție decît de o întrerupere”¹. Totodată, orașelor de origine romană li s-au adăugat în evul mediu timpuriu orașe de origine medievală, atît pe teritoriul fostului Imperiu roman de apus cît și în țările din Europa centrală și nordică, care nu intraseră în cuprinsul său.

Renaștere și naștere a vieții urbane în evul mediu dezvoltat. La hotarul dintre evul mediu timpuriu și cel dezvoltat, în Europa apuseană a început un amplu proces de urbanizare, manifestat prin renașterea și nașterea orașelor. El a fost pregătit de o epocă de continuitate a vieții urbane pe teritoriul fostului Imperiu roman de apus și de o lentă geneză orașenească medievală în regiunile de la est de valea Rinului, de la nord de cursul superior și mijlociu al Dunării și din țările scandinave. Procesul de urbanizare reprezintă, pe de o parte, o continuare a vieții orașenești din secolele precedente, iar pe de altă parte, o accelerare și o amplificare, care, prin trăsăturile sale specifice, marchează o etapă nouă în evoluția vieții urbane medievale.

Cauzele și desfășurarea acestui proces sînt complexe și de lungă durată.

Colonizarea rurală din secolele X—XIII, prin extinderea suprafețelor arabile, mărirea producției agricole-marfă și creșterea populației sătești, a creat condiții atît pentru asigurarea nevoilor de alimente și de materii prime necesare orașelor în formare, cît și pentru desfacerea la sate a produselor meșteșugurilor urbane, punîndu-se astfel bazele schimbului permanent de mărfuri dintre sat și oraș.

În același timp, progresul care avea loc în cadrul meșteșugurilor domeniiale era frînat de incompleta lor desprindere de agricultură, de îngustimea pieții locale de procurare a materiilor prime și de desfacere a produselor, de starea de dependență a meșteșugarului domeniial, supus la variate sarcini și interdicții feudale. De aceea, pentru a se elibera de sub dependența feudală și a-și desfășura în libertate activitatea, tot mai mulți meșteșugari domeniiali părăseau domeniile, așezîndu-se în locuri prielnice practicării meșteșugurilor și desfacerii produselor.

Începînd cu secolul al XI-lea, înviorarea negoțului local și a marelui negoț internațional a creat, la rîndul său, condiții prielnice așezării și desfășurării activității meșteșugarilor și negustorilor înăuntrul sau în apropierea vechilor orașe ro-

¹ E. Ennen, *The medieval town*, Amsterdam, New York, Oxford, 1979, p. 33.

mane și a centrelor fortificate precum și în vecinătatea unor încrucișări de drumuri comerciale, porturi, poduri, bilciuri și târguri periodice.

Din a doua jumătate a secolului al X-lea, un număr tot mai mare de meșteșugari și negustori a început să se statornicească în centre și locuri prielnice desfășurării activității lor. În afară de meșteșugari și negustori, s-au așezat și alte categorii sociale: țărani liberi și dependenți, cărăuși, luntrași, hangii, aducându-și contribuția la crearea condițiilor necesare pentru producția, schimbul și circulația mărfurilor și la satisfacerea multiplelor trebuințe ale comunității urbane. Cu toată componența sa socială variată, populația de bază a orașului, prin a cărei activitate acesta și-a definit caracterul de centru meșteșugăresc și comercial, o alcătuiau meșteșugarii și negustorii.

Noi locuitori s-au statornicit atît în interiorul vechilor așezări urbane, cît, mai ales, în apropierea fortificațiilor acestora, care puteau oferi adăpost în caz de primejdie, „în jos de oraș“ (*sub urbe*), „în afară de oraș“ (*foris burgum*), de unde derivă și termenii de suburbie sau faubourg (cartier mărginaș). Treptat, pe măsura înmulțirii și a creșterii posibilităților economice ale noii populații, suburbiile au fost înconjurate, la rîndul lor, cu ziduri de apărare, care se întindeau adesea concentric, în jurul vechii așezări.

Procesul de urbanizare a început în cursul secolului al X-lea în nordul Italiei, îndeosebi în zona lombardo-venetă, în unele regiuni din sudul peninsulei și pe litoralul mediteranean al Franței și s-a intensificat în secolul al XI-lea în centrul Italiei, în regiunea renană, în Flandra, în nordul Franței, iar din secolul al XII-lea în restul Franței, în Peninsula Iberică, în Anglia, în sudul, precum și în nordul Germaniei, de-a lungul litoralului german al Mării Nordului și al Mării Baltice.

În a doua jumătate a secolului al X-lea și în prima jumătate a secolului al XI-lea, orașele din Lombardia (Milano, Pavia, Piacenza, Cremona) au beneficiat de calea navigabilă a Padului și de înviorearea comerțului din această zonă, iar orașele portuare din Italia (Veneția, Genova, Pisa, Amalfi, Salerno, Bari) și din sudul Franței (Marsilia) de renașterea comerțului mediteranean. Astfel la Milano, la mijlocul secolului al X-lea, sînt atestate „piața publică“ și „starea negustorilor“, iar la Marsilia este menționat, spre sfîrșitul secolului al X-lea, cartierul Tholonée (de la *toloneum*, vamă), al cărui nume îi oglindește activitatea comercială desfășurată.

În aceeași epocă, orașele de pe valea Rinului (Köln, Mainz, Worms, Speyer, Trier), din Flandra și din nordul Franței (Bruges, Gand, Ypres, Tournai, Saint-Omer, Douai, Cambrai, Arras, Laon) au beneficiat de calea navigabilă a Rinului și a afluenților săi (Schelde, Meusa, Mosela), de intensificarea curentelor comerciale din zona și de existența unor centre episcopale și militare, care ofereau condiții prielnice pentru producția și desfacerea mărfurilor.

În restul Germaniei, orașelor de origine romană din zona cursului superior și mijlociu al Dunării și celor din epocile carolingiană și ottonică li s-au adăugat, în secolele XI—XIII, un mare număr de orașe noi. Formarea lor se datorește îndeosebi exploatărilor miniere (Goslar, Freiburg) sau dezvoltării meșteșugărești și comerciale (Nürnberg, orașele portuare baltice, Lübeck, Rostock etc.).

Procesul de urbanizare din secolele X—XIII a marcat o nouă etapă în evoluția societății medievale occidentale. Intensificarea desprinderii meșteșugurilor de agricultură a creat meșteșugurilor condiții superioare de dezvoltare, care, im-

preună cu înviorarea comerțului și a circulației bănești, a stat la baza înfloririi economiei urbane și a făcut din orașe principalele centre meșteșugărești și comerciale din Europa apuseană. În același timp, formarea și dezvoltarea orășenimii au avut ca urmare amplificarea structurii societății feudale și definitivarea ierarhizării ei în cele trei stări sociale ale vremii: „cei care se roaga”, „cei care luptă” și „cei care lucrează”, adică clerul, nobilimea și starea a treia cuprinzând pe țărani și pe orășeni.

Mișcarea comunală. În secolele X—XI, toate așezările rurale și urbane depeșteau, în forme și grade variate, de seniorul laic sau eclesastic pe al cărui domeniu se aflau. În aceste condiții, seniorii orașelor considerau pe orășeni ca oameni dependenți, supuși tuturor obligațiilor feudale — prestații în muncă, redevențe în produse sau bani, monopoliuri senioriale, vămi și felurite taxe, jurisdicție seniorială. Aceste obligații, născute din structurile și relațiile agrare ale societății feudale, erau însă incompatibile cu activitatea și felul de viață al populației urbane, ocupată precumpănitor cu meșteșugurile și negoțul, care implicau libertate personală, stăpânire deplină a bunurilor mobile și imobile, administrație și jurisdicție proprii. De aceea, orășenii au început să revendice de timpuriu recunoașterea condiției de oameni liberi, înlăturarea sau limitarea obligațiilor și îngrădirilor feudale, organizarea vieții economice a orașului în funcție de cerințele producției și schimbului de mărfuri, înlocuirea jurisdicției și a administrației senioriale cu organe judiciare, conducându-se după „dreptul negustorilor” (*ius mercatorum*) și administrative proprii.

Acțiunile întreprinse de orășeni în vederea obținerii condiției de oameni liberi și a unei autonomii judiciare și administrative se încadrează în așa-numita mișcare comunală. Denumirea provine de la termenul „comună” (*communia, communio*), organizație colectivă a orășenilor de emancipare de sub dependența seniorială, numită adesea și „comună jurată”, deoarece membrii erau legați între ei printr-un jurământ. Astfel, la Le Mans orășenii răsculați în 1069 împotriva seniorului episcop „au făcut atunci o asociație pe care au numit-o comună și s-au legat împreună cu jurământ”, iar la Köln, în 1112, „a fost constituită o comună jurată pentru libertate”². Acțiunile antisenioriale ale orășenilor organizați în „comune” sau care au dus la constituirea unei autonomii urbane de tip comunal reprezintă, prin obiective, manifestare și rezultate, forma superioară a mișcării de emancipare urbană și explică extinderea denumirii de mișcare comunală asupra întregii mișcări.

Mișcarea comunală a luat forme felurite, manifestându-se atît prin tratative purtate de orășeni cu seniorii laici sau eclesiastici sau cu suveranii, cît și prin lupte fățișe. Creșterea forței economice și sociale a orășenilor, nevoia crescîndă de bani a seniorilor și a suveranilor, politica de alianță a regalității cu orașele în procesul centralizării statale, condițiile prielnice în care se aflau orașele italiene și germane în timpul luptei dintre papalitate și imperiu sau dintre puterea imperială și principii teritoriale germani au determinat pe seniori, principii teritoriale sau suverani să trateze cu orașele și să le acorde variate privilegii.

Mișcarea comunală a luat amploare îndeosebi în regiunile de dezvoltare urbană intensă, ca în nordul și centrul Italiei (secolele X—XII), în Flandra și nordul

² Citate de J. Le Goff, *Civilizația Occidentului medieval*, București, 1970, p. 391 și *Deutsche Geschichte in drei Banden*, vol. I, Berlin, 1967, p. 233.

Franței (secolele XI—XII), vestul, nordul și sudul Germaniei (secolele XI—XIII), deși, atît în acestea cît mai ales în alte regiuni ale Europei apusene, numeroase orașe nu au obținut statut de comună sau au cunoscut alte forme de organizare.

Ca urmare a emancipării de sub dependența seniorială sau de sub autoritatea monarhică, orașele din Europa apuseană și-au creat condiții prielnice progresului vieții economice, culturale și artistice, iar orășenii au obținut statut de stare socială liberă și privilegiată a societății feudale. Autonomia urbană a luat forme multiple, de la orașe cu autonomie limitată pînă la orașe-state independente. Obținerea autonomiei municipale a reprezentat o înlocuire a autorității senioriale cu o nouă formă de conducere, izvorită din realitățile și necesitățile vieții orășenești și de aceea caracteristică societății urbane din feudalismul dezvoltat. Prin lupta de emancipare de sub dependența seniorială, orașele nu au urmărit, așadar, să se desprindă din structura societății feudale, ci să obțină un statut social-politic privilegiat în cadrul ei.

Economia urbană. Economia urbană din secolele XI—XV a evoluat în conexiune cu transformările economice ale vremii. Evoluției sale de ansamblu — avînt în secolele XI—XIII și în primele decenii ale secolului al XIV-lea, încetinire a ritmului, stagnare și declin de la mijlocul secolului al XIV-lea la mijlocul secolului al XV-lea, redresare în a doua jumătate a aceluiași veac — i se subsumează însă și trăsături specifice, ca, de pildă, apogeul orașelor Hansei sau al Veneției în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și în secolul al XV-lea.

Deși baza economiei urbane o constituiau activitățile miniere, meșteșugărești, comerciale și operațiile bănești, preocupările legate de economia agrară persistau, iar în unele orașe mai mici sau în târguri ocupau o pondere încă însemnată, orășenii stăpînind în interiorul și îndeosebi în exteriorul incintei, ogoare, grădini, livezi, vii, pășuni etc.

Mineritul. Mineritul, condiționat de existența zăcămintelor, s-a dezvoltat, pe măsura creșterii cererii de metale, de alaun, folosit ca fixativ pentru vopsirea postavurilor, de cărbune, de sare, în regiuni și centre miniere ca: Saxonia cu Goslar, Mansfeld (fier, aramă, argint), Stîria cu Graz (fier), Dalecarlia din sudul Suediei (fier), Bilbao, San Sebastian (fier), Zwickau, Newcastle (cărbune), Lüneburg, Salzburg (sare) etc.

Meșteșugurile. Meșteșugurile s-au înmulțit și s-au diversificat în funcție de dezvoltarea tehnicii și de creșterea cererii de produse pe piața internă și externă.

Ca urmare a nivelului modest al înzestrării tehnice și a posibilităților restrînse de desfacere a produselor, meșteșugul medieval avea, în ansamblu, un caracter de mică producție, în fiecare atelier lucrînd un mîeșter ajutat de 1—2 lucrători și ucenici. La început, meșteșugarul lucra la comandă, materialele aparținînd meșteșugarului sau consumatorului. Treptat, pe măsura creșterii cererii de produse, meșteșugarul a început să producă și pentru piață, desfăcîndu-și produsele singur sau prin mijlocirea negustorilor.

În ansamblu, în fiecare oraș existau meșteșuguri care satisfăceau nevoile materiale esențiale ale populației urbane și ale zonei rurale înconjurătoare; acestora li se adăugau, într-un număr destul de mare de orașe, meșteșugari care lucrau pentru piețe mai largi, din țară și de peste hotare.

Dintre meșteșugurile medievale, postăvărîtul a avut o însemnătate deosebită, prin numărul mare de lucrători angajați, prin cantitatea, valoarea și aria largă de răspîndire a produselor. Principalele centre ale postăvărîtului erau în Lombardia

și Toscana (Milano, Cremona, Parma, Verona, Siena, Florența), în Flandra și în nordul Franței (Bruges, Gand, Ypres, Malines, Louvain, Lille, Douai, Tournai, Arras), în Germania (Köln, Nürnberg, Augsburg), în Anglia (York, Lincoln, Stamford, Leicester, Northampton, Oxford, Londra).

Industria metalurgică s-a dezvoltat în strinsă legătură cu exploatarea zăcămintelor de minereuri și cu cererea crescândă de fier pentru unelte, arme, armuri, arme de foc, obiecte felurite. Principalele centre metalurgice erau în nordul Italiei (Milano, Bergamo, Brescia), în Spania (Toledo), în sudul Țărilor de Jos (Dinant, Namur, Huy, Liège), în Champagne și Lorena, în Palatinatul superior, în sudul Germaniei (Nürnberg, Augsburg), în Stiria, Carintia și Craina, în sudul Suediei, în nordul și centrul Angliei (Durham, Sheffield).

O largă răspândire au luat de asemenea meșteșugurile legate de construcțiile laice și religioase, șantierele navale, meșteșugurile alimentare și de îmbrăcăminte; dezvoltarea culturii și înființarea universităților au avut ca urmare înmulțirea sau apariția unor meșteșuguri corespunzătoare, ca ale meșterilor care preparau pergamentul și apoi hîrtia, al tipografilor, după cum nevoia măsurării mai precise a timpului a dus din secolul al XIV-lea la inventarea și construirea orologiilor.

Organizarea corporativă. Meșteșugarii își desfășurau activitatea în cadrul breslei sau corporației (*ars, fraternitas, ministerium, officium, arte, métier, Zunft*).

Embrionare, în secolele X—XI, breslele s-au cristalizat în secolele XII—XIII, devenind tot mai numeroase și mai minuțios organizate în secolele XIV—XV. În unele orașe breslele erau organizate, în funcție de forța lor economică și social-politică, în grupuri: la Florența cele 21 bresle sau „arte” au fost împărțite, între 1267 și 1292, în 7 „bresle mari”, 5 „bresle mijlocii” și 9 „bresle mici”.

Breasla grupa pe toți meșteșugarii care lucrau în același meșteșug sau în meșteșuguri înrudite și era condusă de un staroste și de un sfat al breslei, aleși de membrii ei. Componentă de bază a vieții economice și social-politice a orașului medieval, breasla avea atribuții variate.

Principala sa atribuție consta în organizarea procesului de producție și a desfacerii produselor în condițiile monopolului breslei, dreptul de a ține atelier și de a practica meșteșugul avîndu-l numai membrii ei. Pornind de la cunoașterea posibilităților de desfaceră a produselor sale pe piața internă și externă, breasla stabilea, printr-o „planificare corporativă”, numărul atelierelor și al lucrătorilor și ucenicilor din fiecare atelier, felul uneltelor și procedeele tehnice, durata zilei de muncă, cantitatea, calitatea și prețul produselor etc. La început, reglementarea minuțioasă și severă a producției și a desfacerii produselor a avut urmări pozitive, contribuind la dezvoltarea meșteșugurilor și la asigurarea calității produselor. Ulterior, eforturile breslelor de a-și menține monopolul prin măsuri privind limitarea producției, menținerea procedeele tehnice tradiționale, înlăturarea cu forța a concurenței meșteșugarilor nebreslași din oraș și a celor rurali, au frînat progresul tehnic și economic.

Urmărind pentru fiecare membru breslaș asigurarea unei existențe potrivit condiției sale, breasla reglementa și controla riguros relațiile de producție între meșteșugarul-patron de atelier, lucrători și ucenici, al căror „paternalism” ascundea cu greu raporturile de subordonare și de exploatare tot mai aspre din atelierul corporativ. Pentru ca un lucrător să ajungă meșteșugar-patron, trebuia să aibă nu numai pregătirea profesională corespunzătoare, dovedită prin executarea, sub supravegherea breslei, a unei „lucrări de măiestrie”, ci și posibilitățile materiale

necesare pentru deschiderea unui atelier, organizarea procesului de producție, întreținerea ucenicilor și plata lucrătorilor, achitarea unor taxe tot mai ridicate etc. Dacă la început, în perioada avântului meșteșugurilor urbane, ridicarea lucrătorului la situația de meșteșugar-patron se realiza mai ușor, ulterior, în condițiile limitării producției, accesul a fost tot mai mult îngrădit, îndeosebi prin măsuri menite să rezerve fiilor sau ginerilor de meșteșugari-patroni transmiterea ereditară a atelierului. Ca urmare a consolidării transmiterii ereditare a atelierului, majoritatea lucrătorilor a rămas permanent în situația de lucrători salariați.

Meșteșugarii erau datori să plătească cotizații stabilite pentru „lada breslei“, în vederea constituirii unui fond comun de asistență socială, din care erau acordate ajutoare breslașilor și familiilor acestora în cazuri bine stabilite, ca boală, deces etc.

Breslele aveau și importante atribuții politice. Meșteșugarii au luptat împotriva patriciatului sub conducerea breslelor, iar după instaurarea regimului social-politic corporativ, locurile în consiliul municipal erau repartizate în funcție de însemnătatea social-economică și politică a diferitelor bresle în viața orașului.

Breasla avea obligații militare, constând în participarea la miliția urbană și la ridicarea, întreținerea sau paza incintei fortificate a orașului, precum și îndatoriri religioase, îndeosebi contribuția la construirea sau înzestrarea unor biserici.

Breasla veghea, de asemenea, ca membrii ei să ducă o viață onestă și să aibă o conduită morală corespunzătoare.

Comerțul. Începând cu secolul al XI-lea, sporul demografic, progresul tehnicii agrare, dezvoltarea meșteșugurilor urbane, îmbunătățirea mijloacelor de transport pe uscat și pe apă au dus la creșterea producției agricole și meșteșugărești și la intensificarea schimbului de mărfuri pe piața internă. În același timp, dezvoltarea meșteșugurilor urbane, îndeosebi a postăvăritului, a navigației pe Marea Mediterană, pe Marea Nordului și pe Marea Baltică, ca și a tehnicii comerciale au creat condiții prielnice lărgirii comerțului extern al Europei apusene.

Principalele zone comerciale ale Europei apusene în secolele XI—XV erau nordul și centrul Italiei, Flandra și nord-estul Franței, vestul, sudul Germaniei și litoralul german al Mării Baltice, sudul Angliei, adică regiunile mai bine urbanizate.

În Italia, principalele centre comerciale le constituiau orașele lombarde, în frunte cu Milano și orașele portuare Amalfi, Pisa, Genova și Veneția. Veneția și Genova au obținut largi privilegii comerciale în imperiul bizantin, au întemeiat colonii și contoare comerciale în bazinul oriental al Mării Mediterane, pe litoralul nordic și apusean al Mării Negre și la Dunărea de Jos, unde genovezii aveau contoare la Vicina, Chilia și Cetatea Albă. Veneția era totodată unul dintre principalele centre de contact ale comerțului între nordul Italiei și sudul Germaniei.

Orașele din Flandra și din nordul Franței aveau relații de negoț îndeosebi cu celelalte provincii din Țările de Jos și din Franța, cu vestul Germaniei, cu Anglia. Principalele centre comerciale erau Bruges, Gand și Anvers.

În Germania, marile centre comerciale erau legate de principalele direcții ale comerțului extern german: orașele din regiunea renană, ca Speyer, Worms, Mainz, Frankfurt-am-Main, Köln, de negoțul cu Țările de Jos, de bilciurile din Champagne, de Anglia, orașele sudice ca, Nürnberg, Regensburg, Augsburg, de schimbul cu Italia nordică și cu Europa centrală, în timp ce orașele nordice și

răsăritene gravitau spre traficul din zona Mării Nordului și a Mării Baltice. Pentru desfășurarea comerțului în aceste zone, orașele germane participante s-au grupat, din a doua jumătate a secolului al XII-lea, în asociații comerciale locale, care, la mijlocul secolului al XIV-lea, s-au unit într-o largă asociație comercială, numită „Hansa germană”. Hansa grupa numeroase orașe din imperiu, ca Bremen, Hamburg, Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund, Stettin (Szczecin), Köln, sau din afara sa ca Gdansk, Wisby (în insula Gotland), Riga, Reval, Derpt (în țările baltice), avea factorii la Londra, Bruges, Bergen (în Norvegia), Novgorod și, pînă spre sfîrșitul secolului al XV-lea, domina comerțul din Marea Baltică și Marea Nordului.

Legătura dintre aceste zone comerciale era asigurată de o largă rețea de căi terestre și fluviale, de-a lungul cărora și îndeosebi în punctele de contact dintre ele, aveau loc numeroase bilciuri, ca acelea din Champagne (Troyes, Provins, Bar-sur-Aube, Lagny), Beaucaire, Lyon, Bruges, Frankfurt-am-Main, Leipzig, Bologna, Ferrara.

Circulația monetară și operațiile bănești. Dezvoltarea producției și schimbului de mărfuri și a circulației bănești a avut ca urmare intensificarea emisiunilor monetare, între care reluarea emiterii monedelor de aur, ca florinul la Florența și genovinul la Genova (1252), ducatul la Veneția (1284).

Dezvoltarea circulației bănești a dus la intensificarea activității zarafilor, care se ocupau cu evaluarea și schimbul monedelor, și a cămătarilor. De la sfîrșitul secolului al XIII-lea operațiile bănești de proporții mai mari au fost preluate de companiile bancare și comerciale sieneze și florentine. La Bruges, tranzacțiile mai importante se desfășurau în hanul aparținînd familiei van der Beurse, de la al cărui nume își are originea denumirea instituției bursei. De la sfîrșitul secolului al XV-lea, cea mai importantă bursă din Occident pentru tranzacțiile comerciale și operațiile bănești era cea de la Anvers, întemeiată în 1460.

Dezvoltarea comerțului și apariția băncilor au generat forme de organizare și tehnici comerciale și bancare mai perfecționate, datorate mai ales italienilor, ca formarea unor companii avînd filiale în țară și peste hotare, transferuri de fonduri bănești pe bază de acte și corespondență, introducerea în registrele comerciale și bancare a contabilității „în partidă dublă”, bazată pe sistemul credit-debit.

Formarea relațiilor capitaliste. Din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în unele orașe din Flandra și din Italia nordică și centrală, în unele ramuri care produceau mari cantități de bunuri pentru piața internă și mai ales externă, au început să se formeze relații capitaliste. În domeniul postăvăritului, producția a început să fie organizată și controlată de mari negustori importatori de lînă, care o distribuiau pentru spălat, tors, țesut, vopsit, unor meșteșugari breslași sau unor lucrători salariați și preluau postavul pentru a-l vinde. Procesul de producție, bazat pe o diviziune mai accentuată a muncii, se desfășura atît la domiciliul lucrătorilor, îndeosebi pentru tors și țesut, cît și în atelierele întreprinzătorilor. În Italia, întreprinderile de postav organizate pe bază capitalistă au apărut pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea la Florența și la Siena. La Florența, ele erau organizate și controlate de asociații de întreprinzători numite companii, care depindeau de breasla postăvarilor (*Arte della lana*) și de breasla celor care importau și finisau postavuri străine (*Arte di Calimala*).

De la mijlocul secolului al XV-lea, ca urmare a investițiilor tot mai mari cerute de dezvoltarea tehnicii miniere, relațiile capitaliste au început să pătrundă în minerit, capitalurile necesare fiind avansate de bancheri și negustori, ca la minele de alaun de la Tolfa din statul papal, a căror exploatare, începută în 1460, a fost finanțată de bănci sienzeze și florentine sau ca exploatarea miniere din Tirol, concesionate familiei de bancheri Fugger la sfârșitul secolului al XV-lea.

Demografie și topografie urbană. Ca urmare a procesului de urbanizare, în secolele XIV-XV populația orășenească a Europei apusene reprezenta 10—15% din totalul locuitorilor, în nordul și centrul Italiei și în Flandra, ea ridicându-se pînă la 20—25%. Procesul de urbanizare a avut totodată ca urmare formarea unor orașe cu o populație numeroasă, în jurul anului 1300 existind în Europa apuseană circa 80 de orașe cu peste 10 000 locuitori, din care aproape 40 de orașe cu peste 20 000 locuitori și 6—8 orașe cu peste 50 000 locuitori, ca Milano cu 100—120 000 locuitori, Florența cu 90 000 locuitori, Veneția și Genova cu câte 80—100 000 locuitori, Paris cu circa 80 000 locuitori, Gand cu 50—60 000 locuitori etc.

Suprafața orașelor a evoluat în funcție de curba demografică, de condițiile naturale ale amplasamentului și de necesitățile de fortificare, ajungînd în secolele XIII—XV la 644 ha la Gand, la 630 ha la Florența, la 439 ha la Paris, la 430 ha la Bruges, la 401 ha la Köln etc., dar la numai 110 ha la Genova. În ansamblu, ca urmare a necesităților de fortificare, care impuneau limitarea suprafeței orașului, densitatea locuitorilor și a construcțiilor era ridicată. În unele orașe în care extinderea era împiedicată și de formele accidentate de relief, această densitate era foarte ridicată, ca în cazul Genevei, unde, în secolul al XV-lea, erau 63 de case și 900 locuitori la ha.

Structura socială. Structura socială a populației urbane era complexă și, totodată, în proces de permanentă transformare. În afară de starea socială a orășenilor, care aveau un statut social-juridic propriu, în orașe mai trăiau și alte stări și categorii sociale, avînd statute social-juridice distincte: nobili, clerici, slujbași, ostași, elemente marginale, alogene sau de alte confesiuni etc.

Starea socială a orășenilor (*cives, burgenses*), care alcătuia comunitatea orășenească, constituia marea majoritate a populației urbane. Orășenii formau o stare socială distinctă și privilegiată a societății feudale, prin activitatea lor economică specifică (meșteșuguri, comerț, operații bănești, navigație), prin statutul lor social-juridic de oameni liberi, prin organizarea și conducerea autonomă a comunității urbane. De aceea condiția social-juridică de oameni liberi a orășenilor făcea din oraș o oază de libertate, care contrasta cu starea de dependență din lumea rurală și se reflecta în larg răspînditul dicton medieval că „aerul orașului te face liber“.

Dezvoltarea meșteșugurilor, a comerțului și a circulației bănești, iar din secolele XIV-XV formarea relațiilor capitaliste au avut ca urmare accentuarea procesului de diferențiere economică și socială a populației urbane.

Din masa populației orășenești s-a desprins treptat, începînd cu secolele XI-XII, un grup de orășeni bogați, alcătuit din proprietari de terenuri, case și corăbii, mari negustori, meșteșugari-patroni din „bresle mari“, zarafi și cămătari, proprietari de întreprinderi și bancheri, care formau patriciatul urban, iar în orașele în care s-au format relații capitaliste, burghezia timpurie (*maiores, meliores, potentes, primores, popolo grosso*). Ei cumpărau adesea proprietăți rurale sau chiar domenii, se înrudeau cu familii nobiliare, aveau case somptuoase și

servitori numeroși, luptau călare în miliția urbană, duceau un trai asemănător nobilimii, ca acei „orășeni de vază“ din Avignon de la 1251, care „s-au obișnuit să trăiască asemenea cavalerilor“. Totodată, pentru a-și menține și consolida situația, ei încheiau strînse legături familiale, își rezervau principalele funcții municipale, se grupau în asociații, ca, de pildă, „breasla bogătaşilor“ (*Richerzeche*) de la Köln din secolele XIII-XIV.

Marea majoritate a populației orășenești era formată din păturile „mijlocii“, „mărunte“, „sărace“ (*minores, popolo medio, popolo minuto, poves*), între care hotarul era nesigur și fluctuant, alcătuite, cu precădere, din meșteșugari și mici negustori; din secolele XIV-XV, li s-au adăugat lucrători salariați din întreprinderile capitaliste, îndeosebi de postav („unghii albastre“ în Italia și Flandra, *ciompi* la Florența), care formau proletariatul timpuriu.

Pe măsura răspîndirii și laicizării culturii, în mediul urban s-a format o pătură de intelectuali medievali: magiștri de școală și universitari, legiști, notari, medici, provenită, în marea ei majoritate, din rîndul orășenilor și în creștere neconținută.

Nobilimea provenea fie din familiile nobiliare care locuiau în oraș din perioada dominației senioriale, fie din familii statornicite ulterior și unele și altele stăpînind, în marea majoritate a cazurilor, și domenii rurale. În orașele din nordul și centrul Italiei, numeroase familii nobiliare, angrenate în comerțul extern, aveau legături strînse cu familiile patriciene, cu care adesea se înrudeau.

Clerul secular și regular era mai numeros îndeosebi în orașele-reședințe episcopale sau cu mănăstiri mai multe.

Existau, de asemenea, slujbași feluriți, reprezentînd, în statele în curs de centralizare, autoritatea centrală și ostași depinzînd fie de organele municipale, fie de puterea centrală.

Se adăugau grupuri sociale periferice sau marginale, uneori destul de numeroase, alcătuite din elemente declasate (cerșetori, vagabonzi) sau de alte confesiuni (musulmani în orașele iberice eliberate de sub stăpînirea maură, evrei).

Mișcările social-politice. După emanciparea de sub autoritatea seniorială și obținerea autonomiei municipale, mișcările social-politice din orașele Europei apusene din secolele XII—XV au luat un caracter tot mai complex, datorat împlerii contradicțiilor economico-sociale cu lupta pentru conducere dintre păturile populației urbane. Mișcările social-politice urbane cuprind cîteva mari tipuri de confruntări, care, în ansamblu, s-au succedat, deși, în anumite etape s-au desfășurat și concomitent.

O primă confruntare a avut loc între păturile nobiliare și îndeosebi patriciene, care dețineau preponderența economică-socială și monopolizau principalele magistraturi municipale, și păturile sociale, mici și mijlocii, formate din meșteșugari și negustori, aliate uneori cu familiile patriciene mai noi, care nu aveau încă acces la conducere. Philippe de Beaumanoir menționa în *Coutumes de Beauvaisis* (cca 1280) că în orașele franceze „cei săraci și cei mărunți nu iau parte la conducerea orășenească, care este acaparată de bogătași, căci oamenii de rînd se tem de ei din pricina avarițiilor și a rudenilor lor“³.

³ Citat de M. Mollat, Ph. Wolff, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi*, Paris, 1970. p. 26.

În Italia, în orașele din Toscana și îndeosebi la Florența, ca urmare a dezvoltării meșteșugurilor, comerțului și operațiilor bănești și a formării unui nou patriciat, a crescut opoziția păturilor sociale mici și mijlocii de meșteșugari și negustori mărunți și a familiilor patriciene noi față de familiile nobiliare și patriciene vechi, care monopolizau principalele magistraturi municipale. După luarea conducerii de către familiile patriciene noi, sprijinite de masele orășenești, noua conducere a edictat în 1293 „Sentințele dreptății” (*Ordinamenti di giustizia*), prin care erau restrinse drepturile politice ale nobilimii și ale familiilor patriciene vechi legate de aceasta. La Florența s-a trecut astfel de la un regim social-politic aristocratic-patrician la un regim social-politic în care rolul preponderent îl dețineau familiile patriciene noi, sprijinite de păturile mici și mijlocii ale populației orășenești.

În republicile portuare italiene, ca Veneția și Genova, în care preponderanța economică aparținea familiilor nobiliare și patriciene angrenate în comerțul extern, regimul social-politic aristocratic-patrician s-a menținut vreme îndelungată. Pentru a-și menține dominația, nobilimea și patriciatul din Veneția au hotărât în 1297 așa-numita „închidere a Marelui Consiliu”, prin care se îngredea accesul în acest organ colectiv de conducere, format din reprezentanți ai familiilor patriciene și nobiliare vechi, al reprezentanților familiilor patriciene mai noi, care nu avuseseră pînă atunci membri în consiliu.

În orașele din Flandra, din ultimul sfert al secolului al XIII-lea, ca urmare a creșterii rolului economic și social al meșteșugarilor, a avut loc o intensificare a luptei breslelor pentru o repartizare mai echitabilă a locurilor în organele de conducere municipale, monopolizate de familiile patriciene. Referindu-se la aceste mișcări, un izvor menționează că în anul 1280 „a avut loc o luptă a oamenilor de rînd (*du commun*) din Arras împotriva celor mari (*les grans*) din Arras, care cîrmuiau atunci orașul”⁴.

Către sfîrșitul secolului al XIII-lea, în condițiile politicii franceze de includere a comitatului Flandrei în cuprinsul domeniului regal, lupta dintre patriciat și bresle s-a complicat, prin alianța patriciatului cu regele Franței, și a breslelor cu contele Flandrei. Ocuparea Flandrei de regele Franței în 1300 și sprijinirea regimurilor patriciene de rege au determinat marea răscoală a meșteșugarilor din Bruges din 1302, înlăturarea stăpînirii franceze și a conducerii patriciene și instaurarea unei conduceri a breslelor la Bruges și în alte orașe flamande.

În Germania, după conflicte violente între patriciat și bresle în secolele XIII-XIV, în secolul al XV-lea s-a ajuns la o relativă stabilizare a regimurilor social-politice urbane, în funcție de însemnătatea pe care o aveau în viața economică și socială a unor orașe sau grupuri de orașe meșteșugurile sau marele comerț și, ca atare, breslele sau patriciatul. Astfel, în centrele legate de marele comerț, ca în orașele hanseatice sau în unele orașe din sudul Germaniei, s-au menținut regimurile patriciene. În alte centre de intensă dezvoltare meșteșugărească, ca în unele orașe din vestul și sudul Germaniei, victoria a revenit breslelor ca la Köln, unde breslele victorioase au silit în 1396 pe patricieni să se înscrie în bresle. În alte orașe, conducerea municipală a fost împărțită între patriciat și bresle.

⁴ Citat de J. Lestoquoy, *Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens (XIe-XVe siècles)*, Paris, 1952, p. 139, n. 2.

Deși victoria breslelor a avut ca urmare reprezentarea în organele de conducere a unei părți mai numeroase a orășenilor decît în timpul regimurilor patrieciene, totuși o parte încă însemnată a populației nu era reprezentată în aceste organe. Totodată, s-a accentuat politica corporativă de monopolizare, limitare și reglementare a producției meșteșugărești, îndeosebi în interesul breslelor cu însemnătate majoră, după cum, în interiorul breslelor, s-a menținut exploatarea lucrătorilor și a ucenicilor de către meșteșugarul-patron și s-a îngreunat accesul lucrătorilor la situația de meșteșugar-patron. În aceste condiții, atît în orașele în care s-au menținut regimuri patrieciene, cît și în cele în care au luat conducerea breslele, au continuat și s-au accentuat frămîntările lucrătorilor și ucenicilor din ateliere împotriva meșteșugarilor-patroni. Pentru a le impune condiții mai bune de muncă, lucrătorii se grupau în asociații considerate de conducerea breslelor ca: „ilegale”. Referindu-se la ele, Philippe de Beaumanoir menționa în *Coutumes de Beauvaisis* că „există o asociație... anume cînd feluriți lucrători fîgăduiesc și hotărîsc că nu vor mai lucra cu plata așa de mică ca înainte, ci își stabilesc plata din propria lor voie, se leagă între ei de a nu lucra pentru mai puțin și hotărîsc pedepse și rostesc amenințări împotriva acelor lucrători dintre ei care nu respectă înțelegerea”⁵. Asociații asemănătoare au fost întemeiate de lucrătorii dogari din Lübeck, Hamburg, Wismar, Rostok, Stralsund, în 1321, de lucrătorii din Ulm, în 1394 etc. Frecvent, lucrătorii din atelierele breslăse organizau greve, ca la Douai (1245) și Arras (1253), la Breslau (Wroklaw) (1329), Gand (1337), Strassbourg, Köln, Frankfurt-am-aMin (1363-1384), Viena (1442), Köln (1446), Nurnberg (1447) etc.

În condițiile formării relațiilor capitaliste, au avut loc primele mișcări ale proletariatului care lucra în întreprinderile textile, ca răscoala lucrătorilor din Siena din 1371 și răscoala ciompilelor din Florența din 1378.

Cu prilejul marilor răscoale țărănești sărăcimea din unele orașe a trecut de partea țăranilor, ca în timpul Jacqueriei din Franța din 1358 sau al răscoalei țărănești din Anglia din 1381.

De asemenea, în statele în curs de centralizare a avut loc un șir de mișcări populare, cu precădere orășenești, avînd ca obiectiv creșterea rolului orășenilor în cadrul adunărilor reprezentative de stări și reorganizarea justiției, administrației și perceperii impozitelor, ca mișcarea de reformă a Statelor Generale din nordul Franței, cu centrul la Paris, din 1356—1358, mișcările populare din Paris, Orléans, Reims, Soissons, Lyon din 1381—1382, Paris din 1413.

Statutul politic și regimul social-politic urban. Ca urmare a mișcării comunale, orășenii au obținut statut de stare socială liberă și privilegiată, iar orașul a devenit o comunitate organizată autonom.

În raport cu gradul de autonomie, orașele aveau statute politice variate, care pot fi grupate în cîteva tipuri de bază.

a) Orașe care s-au desprins complet de sub autoritatea seniorială sau monarhică, devenind independente sau depinzînd numai nominal de autoritatea seniorială sau monarhică; ele aveau statut de orașe-state sau de orașe libere, beneficiînd de o adevărată „suveranitate comunală”, ca republicile urbane italiene,

⁵ R. Manolescu (coordonator), *Orașul medieval. Culegere de texte*, București, 1976, p. 227 (text îngrijit de R. Manolescu).

Veneția, Genova, Florența, Pisa, Siena, Lucca sau ca „orașele imperiale“ (*Reichsstädte*) și mai ales „orașele libere“ (*Freie Städte*) din Germania.

b) Orașe care beneficiau de o autonomie largă în raport cu autoritatea seniorială sau monarhică de care depindeau și aveau o organizare de tip comunal, ca unele orașe din Flandra, Franța nordică, Italia nordică și centrală, Germania, sau de tip consular, ca unele orașe din Franța sudică.

c) Orașe care aveau autonomie limitată în raport cu autoritatea seniorială sau monarhică, mai numeroase în statele în curs de unificare și centralizare ca, de pildă, „orașele regale“ (*les bonnes villes*) din Franța, în rîndul cărora se afla și Parisul.

Materializată prin instituții și organe proprii de conducere, autonomia urbană reprezenta o variantă orășenească a imunității feudale.

În același timp, ca urmare a calității lor de stăpînitoare de proprietăți funciare în cuprinsul sau în teritoriul rural al orașului, de comunități formate din oameni liberi și privilegiați și de beneficiare ale unor anume grade de autonomie, orașele-state, orașele libere și orașele cu organizare comunală și consulară au fost asemuite unor „seniorii urbane colective“.

Totodată, în calitate de comunități libere și privilegiate, care alcătuiau starea socială a orășenilor, orașele își trimiteau deputați în adunările reprezentative locale sau generale ale stărilor (State Generale, Parlament, Cortesuri, Dietă).

În raport cu evoluția structurii sociale a populației urbane și a ponderii social-politice a păturilor ei, regimul social-politic al orașelor-state, al orașelor libere și al orașelor cu autonomie largă, avînd organe de conducere alese, a luat forme variate, care au fost grupate în cîteva tipuri de bază.

a) Regim patrician și aristocratic-patrician, în care conducerea era deținută de patriciat sau de nobilime și patriciat.

b) Regim corporativ, în care conducerea era exercitată de bresle.

c) Regim al conducerii personale, propriu unor orașe italiene, în care autoritatea era exercitată, în condițiile păstrării instituțiilor comunale, de un reprezentant al păturilor sociale dominante social-politic, ca, de pildă, în cazul conducerii autoritare sau „tiraniei“ familiei de Medici la Florența în secolul al XV-lea.

Insemnătatea orașelor medievale. Nașterea și dezvoltarea orașelor au avut consecințe complexe pentru lumea medievală occidentală.

Formarea orașelor ca centre meșteșugărești și comerciale a impulsionat progresul economic, prin dezvoltarea tehnicii, a producției și schimbului de mărfuri și a circulației bănești.

Nașterea orașelor a avut ca urmare formarea orășenimii, care, prin activitatea sa economică specifică, statutul său social-juridic și formele de organizare și conducere autonomă a comunității urbane, a constituit o stare socială distinctă și privilegiată în sistemul ierarhic trinitar al societății medievale.

În ceea ce privește rolul în evoluția statală, orașele angrenate în unificarea economică a țării, ca marea majoritate a orașelor franceze, engleze și iberice, au constituit un factor care a contribuit la unificarea teritorială și centralizarea politică a statului, în timp ce orașele ale căror interese economice erau orientate cu precădere spre piețe externe și aveau o largă autonomie, ca majoritatea orașelor italiene și germane, au constituit un factor de menținere sau chiar de adîncire a fărîmîțării politice.

Cerințele complexe ale vieții urbane au creat condiții prielnice răspîndirii culturii în rîndurile orășenilor și formării unei intelectualități laice de origine orășenească, ceea ce a dat impuls dezvoltării culturale a societății în ansamblul său.

Astfel, în societatea medievală „orășenii ajunseseră clasa care întruchipa dezvoltarea producției și schimbului, a culturii și a instituțiilor sociale și politice”⁶.

BIBLIOGRAFIE

- Atlas istoric*, București, 1971, h. 44, 52—53.
- Bautier R. H., *The economic development of medieval Europe*, Londra, 1971.
- Brezzi P., *I comuni medioevali nella storia d'Italia*, Torino, 1970.
- Cipolla C.M., *Before the industrial revolution. European society and economy, 1000—1700*, Londra, 1976.
- La città nell'alto medioevo*, Spoleto, 1959.
- Ennen E., *The medieval town*, Amsterdam, New York, Oxford, 1979.
- European towns. Their archaeology and early history*, Londra, New York, San Francisco, 1977.
- The Fontana economic history of Europe. The Middle Ages*. Editor C.M. Cipolla, Londra, 1976.
- Fossier R., *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Paris, 1970.
- Fourquin G., *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Paris, 1969.
- Guide internationale d'histoire urbaine, I, Europe*, Paris, 1977.
- Herlihy D., *Cities and society in medieval Italy*. Londra, 1980.
- Manolescu R. (coordonator), M. Guboglu, Fl. Căzan, S. Brezeanu, M. Maxim, Gh. Zbucnea, *Orașul medieval. Culegere de texte*, București, 1976.
- Mollat M., Ph. Wolff, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi*, Paris, 1970.
- Mols, R., *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, vol. 1—3, Louvain, 1954—1956.
- Șerban C., *Geneza orașelor medievale europene*, în „Studii și articole de istorie”, XXVI, 1974, p. 22—31.
- Towns in societies*, Edited by Ph. Abrams, E. A. Wrigley, Cambridge, 1979.
- La ville, Bruxelles, 1954—1956 (Recueil de la Société Jean Bodin, VI—VIII)*.

⁶ Friedrich Engels, *Despre destrămarea feudalismului și apariția statelor naționale*, în Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere*, vol. 21, București, Ed. Politică, 1965, p. 391.